

HISTÒRIA

Ferran Cufí, peoner de les excavacions de Roses i represaliat pel franquisme

Josep Clara^{a*}

^a Departament d'Història i Història de l'Art. Universitat de Girona

RESUM

En la història de les excavacions per localitzar la ciutat grega de Roses, Ferran Cufí, fill de la mateixa població i aficionat a l'arqueologia, hi figura amb nom propi. La seva biografia, però, és força desconeguda i aquest article vol ajudar a perfilar-la. Després d'una etapa a Cuba, retornà a Roses en temps de la II República. Comptable de professió i vinculat a organitzacions d'esquerra, Cufí inicià les prospeccions en 1934 i les va prosseguir durant la Guerra Civil amb la col·laboració del gironí Francesc Riuró. S'implicà en la col·lectivitat pesquera i, a la postguerra, fou perseguit pel règim franquista. Sofrí presó, participà en activitats clandestines a Girona i, finalment, marxà a Cuba, d'on era natural la seva esposa i on va celebrar la revolució de Fidel Castro.

Paraules clau: Arqueologia, Cuba, Roses, Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), franquisme, repressió.

Ferran Cufí, pioneer of the Roses excavations and reprimanded by the Franco regime

ABSTRACT

In the history of the excavations to locate the Greek city of Roses, Ferran Cufí, a local and a fan of archeology, stands out with his own name. His biography, however, is quite unknown and this article wants to help outline it. After a stay in Cuba, he returned to Roses during the Second Republic. Accountant by profession and linked to leftist organizations, Cufí began archaeological prospects in 1934 and continued throughout the Civil War with the collaboration of Girona-born Francesc Riuró. It was engaged with the fishing community and, in the postwar period, persecuted by the Franco regime. He imprisoned, participated in clandestine activities in Girona and, finally, left for Cuba, where his wife was from, and where he celebrated the revolution of Fidel Castro.

Keywords: Archaeology, Cuba, Roses, Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), Franco regime, repression.

* Correspondència: Josep Clara
E-mail: josep.clarar@udg.edu

Recepció: 03/06/2017 • Acceptació: 02/08/2017

DOI: 10.2436/20.8010.01.229

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE), Figueres, vol. 48 (2017), pàg. 183-209

INTRODUCCIÓ

Tots els autors que tracten dels treballs realitzats per confirmar l'existència de la Rhode fundada pels grecs refereixen obligatòriament el nom de Ferran Cufí.¹ Joan Badia, en recordar-lo, afirma, fins i tot, que “per la seva tenacitat podríem molt bé considerar[lo] el descobridor de Rhode”.² Les dades que d'ell es faciliten, però, es limiten a presentar-lo com un no professional de l'arqueologia i poca cosa més. En aquest article, intentaré d'aplegar una colla de dades que serveixin per caracteritzar la personalitat de l'excavador peoner del que amagava el subsòl de la Ciutadella de Roses.

Les primeres prospeccions per descobrir la Rhode dels textos clàssics van ser dutes a terme, el 1916, pel professor Pere Bosch Gimpera, director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i catedràtic de la Universitat de Barcelona, ajudat per Emili Gandia. Joaquim Folch i Torres, director dels Museus d'Art i Arqueològic de Barcelona, hi tornà un any després,³ però les descobertes foren poc afortunades, gens brillants, i no s'hi dedicaren recursos posteriors. L'arqueologia oficial se n'oblidà, perquè Empúries oferia força més atracció, car els resultats també hi acompanyaven. Calgué esperar una llarga etapa perquè un arqueòleg local, Ferran Cufí, que havia presenciat els treballs inicials, s'interessés novament per prosseguir les recerques en el recinte de la Ciutadella, a l'interior de l'antiga església de Santa Maria i a les casernes militars situades entre els baluards de Sant Andreu i Sant Jaume. Fou el més entès i entusiasta d'un grup de rosincs que, quan les instàncies oficials negligiren el jaciment, va mantenir la il·lusió per desenterrar les arrels del poble.

Francesc Riuró Llapart (Girona 1910-2008), arqueòleg també vocacional, persona inquieta per les qüestions artístiques i delineant de professió, explica com entrà en contacte amb Cufí:

“Els treballs de Bosch i Folch i Torres foren seguits i observats detingudament per Ferran Cufí i Font, un altre aficionat local, el qual després d'un període posterior de permanència a Cuba, inicià, en retornar a Roses, noves prospeccions entre els anys 1934 i 1936 amb l'ajuda d'un altre rosinc, Felip González i Vicens.⁴ Una gran part dels materials procedents d'aquestes

-
1. A tall d'exemple, Miguel OLIVA PRAT, “Historia de las excavaciones de Rosas”, dins *Revista de Gerona*, 31 (1965), p. 67-78; Josep TARRÚS, Aurora MARTÍN i Xavier NIETO, “La Ciutadella de Roses”, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 22 (1989), p. 313-331, i Anna M. PUIG GRIESENBERGER, “El jaciment de la Ciutadella de Roses. Una valoració global”, dins *Revista de Gerona*, 193 (març-abril de 1999), p. 46-48.
 2. JOAN BADIA i OMS, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II-B Alt Empordà (Pont de Molins-Vilaür)*, Girona, Diputació Provincial, 1981, p. 202.
 3. Sobre aquesta etapa, vegeu Lluís BUSCATÓ i SOMOZA, “Noucentisme i arqueologia. Emili Gandia i les excavacions arqueològiques dels anys 1916 i 1917 a Roses”, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 35 (2002), p. 11-37.
 4. Felip González Vicens, era fuster i va ser un dels fundadors de la Joventut Nacionalista de Roses, el 1928. Vegeu Josep M. BARRIS i RUSSET, *Roses o la recerca de la zona grisa. Articles. 1999-2008*, Roses, Ajuntament, 2008, p. 111.

prospeccions foren mostrats, en dues ocasions, a finals de 1935 i principis de 1936 respectivament, per Cufí, mitjançant la intervenció de Josep Fraga,⁵ a l'autor d'aquestes ratlles, aleshores membre de la Secció d'Arqueologia del Grup Excursionista i Esportiu Gironí, i a la vista i reconeixement dels quals es pogué determinar que, tot i que no depassaven en anterioritat el segle v a. de C., cobrien un període molt llarg de la vida de la Roses primitiva".⁶

En una carta de 1990, Riuró afegeix que "Ferran havia vingut a Girona en vàries ocasions l'any 1936 i principis de 1937 per mostrar-me els materials procedents de les vostres excavacions, els quals jo els classificava, ja que jo portava anys en aquestes coses de l'Arqueologia".⁷

En el decurs del conflicte bèl·lic, l'Ajuntament de Roses va repartir diverses parcel·les de la Ciutadella entre els veïns més necessitats de la població i, en remoure les terres per tal de fer-hi pous per regar els horts, aparegueren materials antics. També Riuró –que va pertànyer a la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona– va arribar a Roses el 1938: fou mobilitzat el setembre de 1937 en ser cridada la quinta de 1931 i destinat a la 140 Brigada Mixta, però posteriorment passà a l'Agrupació de Defensa de Costes, la qual cosa el dugué al destacament de Roses, com a milicià de cultura. Allà pogué retrobar-se amb Cufí i ambdós, enmig de la tempesta ambiental, prosseguiren la tasca arqueològica. Així, entre els mesos de maig i novembre de 1938, plegats realitzaren quatre cales de prospecció i amb la troballa d'un fragment de plom confirmaren la importància del jaciment, ja que determinaren, de manera irrefutable, l'existència de la colònia grega dins el clos de la Ciutadella. En els treballs va col·laborar-hi Josep Ferrusola, de família originària de Llers i futur sogre del president de la Generalitat, Jordi Pujol. Els resultats de les recerques de Cufí i Riuró no foren exposats fins força temps després, i detalladament, en un article publicat pel segon l'any 1962.⁸ Això explica que les descobertes d'ambdós no fossin esmentades ni tingudes en compte en una síntesi tan interessant com la de Miquel Tarradell, el qual sostenia, pel que fa a Rhode, que "els únics materials grecs que hom hi trobà són fragments de ceràmica d'època relativament tardana, del mateix tipus que apareixen en gairebé tots els poblats indígenes de l'època".⁹

5. Josep Fraga Sala, (Girona 1901-1977), inspector de la companyia de subministrament de carburants, era vocal de la Secció d'Arqueologia del Grup Excursionista i Esportiu Gironí (GEiEG). Riuró n'era el conservador de col·leccions.

6. Francesc RIURÓ, "Rhode i la colonització grega a la Mediterrània nord-occidental", dins *Associació Arqueològica de Girona. Quadern de Treball*, 7 (1992), p. 28-29.

7. Arxiu Municipal de Girona, fons de Francesc Riuró, carta a Felip González Vicens, el 25 de febrer de 1990.

8. F. RIURÓ i F. CUFÍ, "Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona)", dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XV (1961-1962), p. 203-224.

9. Miquel TARRADELL, *Les arrels de Catalunya*, Barcelona, Editorial Vicens Vives, 1962, p. 221.

UN HOME D'ESQUERRES

Fill de Ferran Cufí Gomis i de Rosa Font Berta, Ferran Cufí Font va néixer a Roses el dia 15 de juliol de 1900 i fou batejat, un dia després, a l'església del poble, amb els noms de Ferran, Manuel i Miquel. Els pares eren de Cadaqués i Roses, respectivament. Els avis paterns –Manuel Cufí Casanovas i Rosa Gomis Ferrer– procedien de Roses i Cadaqués; els materns –Antoni Font Vilabrú i Carme Berta Marcó–, de Roses. Les generacions anteriors eren també empordaneses amb orígens a l'Escala, Vilabertran i Figueres. Va tenir tres germans: Miquel (1904), Albert (1907) i Manuel (1910).

Els pares de Ferran Cufí Font foren parents del periodista Manuel Ibáñez Escofet (Barcelona 1917-1990), que els recordà emotivament:

“A Roses vivien uns oncles, Ferran Cufí i Roseta Font, ell germà de la meua àvia, un cadaquesenc que es passà al poble rival. L'oncle Ferran era un home vital i optimista, que s'administrava admirablement [...] El meu oncle era de Cadaqués, però es va casar, com he dit, amb una noia de Roses i allí es va quedar a viure. Després de molts anys a Cuba, com tants i tants fills de la costa, va tornar amb uns diners, poquets, però suficients per a comprar-se una casa, un hort, una barca i plantar una vinya. A la casa hi va posar una botiga de robes de la qual tenia cura, naturalment, la seva dona. Es deia Botiga Nova. El meu oncle Ferran era un tipus inconscientment horacià i s'havia organitzat la vida d'una manera que, a distància i des del brogit de la gran ciutat, em sembla una meravella [...] La tia Roseta era una dona abnegada que estimava amb profunditat: eixuta per fora i flonja com la molla del pa per dintre. Excel·lent cuinera, treballadora fins al paroxisme, neta fins al deliri”.¹⁰

La formació escolar del nostre personatge a Roses fou de caràcter elemental i, seguint els costums arrelats, va fer la primera comunió el març de 1912. El capellà li posà la nota de notable en l'aspecte d'aplicació, i d'excel·lent pel que fa a l'assistència.¹¹ També adquirí uns coneixements formals de tècniques mercantils, ampliat per mitjà de l'experiència pràctica, els quals li permeteren de guanyar-se la vida com a comptable. La seva cal·ligrafia era neta i entenedora.

Ferran Cufí era de la quinta de 1921, però no es presentà a la crida del servei militar i va ser declarat pròfug.¹² Havia embarcat, uns anys abans, cap a Cuba, on ja havia estat el seu pare, que com tants altres fills de costa que cercaven horitzons nous

10. Manuel IBÁÑEZ ESCOFET, *Quan la memòria és un gran cementiri*, Barcelona, Edicions 62, 1995, p. 50-51 i 53. L'autor havia parlat ja del seu familiar en l'article "La Costa Brava a l'hivern", dins *Tele-estel*, 83 (16 de febrer de 1968), p. 24-26.

11. Arxiu Parroquial de Roses, Registre de Comunions.

12. *Boletín Oficial de la Provincia de Gerona*, 23 d'agost de 1921, p. 1.

es veien obligats a fer les Amèriques.¹³ Ell hi havia anat per deslliurar-se del servei militar i de la guerra del Marroc. S'establí a Cienfuegos, ciutat estratègica a la costa meridional de Cuba i vinculada al Carib, on el seu pare l'havia recomanat a l'empresari Ferrer. Allà, en el treball diari en un magatzem, és on es formà veritablement com a comptable. En els moments de lleure practicà l'atletisme i el rem. Es pot dir que la colònia catalana de la ciutat el situà en el lloc adequat per guanyar-se la vida i li oferí també oportunitats per a la socialització. Va fer part del Yacht Club i és esmentat a la premsa, el 1929, en què participà en un àpat ofert als periodistes, a Cienfuegos, pel president dels rotaris Luis Emilio Fernández Mauri.¹⁴

Amb l'adveniment de la República i el decret de l'indult, se li va treure la nota de pròfug.¹⁵ Retornà a Roses, acabat de casar amb Asunción Pérez Couto, de Cienfuegos, nou anys més jove que ell i filla de pare espanyol (Pedro Pérez) i Benita Couto. El passatge, que sortí de l'Havana i feu escala a Nova York, va realitzar-lo amb el vapor *Cristóbal Colón*, de la Companyia Trasatlàntica, durant el juliol de 1931, en el qual viatjaren espanyols de Navarra, Madrid, Santander, Biscaia, València, etc.¹⁶

Establert a la vora del Mediterrani, treballà del seu ofici de comptable en l'activitat pesquera i, durant el 1933, va fer part de l'associació Sang Nova; fou secretari de la secció de cultura d'aquesta entitat que pretenia aixecar un centre cultural i agençar una biblioteca. D'aquesta època es conserven dues cartes adreçades a l'escriptor Carles Rahola, guardades a l'Arxiu Municipal de Girona, les quals reproduïxo a l'apèndix, en què demanava ajut per bastir-la.

A Roses, on la seva esposa s'adaptà fàcilment al tarannà català, també van néixer dues filles, les quals atacades pel xarampió moriren en 1936, amb pocs dies de diferència i foren enterrades civilment.

L'etapa 1936-1939 va ser viscuda dramàticament a Roses. El procés revolucionari i l'impacte dels bombardeigs navals i aeris hi deixaren una empremta difícil d'esborrar. Si el rector i el vicari figuraren entre els primers sacrificats, a continuació seguiren les víctimes més anònimes de tots colors. En el temps bèl·lic, però, Cufí no va detenir càrrecs polítics, per bé que treballà en la col·lectivitat de la indústria pesquera. "Els pescadors –informà el diari republicà de Girona– han ingressat a la CNT i les barques petites i grans estan sindicades amb el control del sindicat de pescadors".¹⁷ Aleshores Cufí s'afilià al sindicat confederal.

13. Al temps que Cufí era a Cuba, es va publicar el llibre de Carlos MARTÍ, *Los catalanes en América. Cuba*, Barcelona, Minerva, 1918. Per a una visió panoràmica del fenomen migratori, Jordi MALUQUER DE MOTES, *Nación e inmigración: los españoles en Cuba (ss. XIX y XX)*, Gijón, Júcar, 1992.

14. "Banquete ofrecido en Cienfuegos por el nuevo presidente rotario", dins *Diario de la Marina*, 13 de maig de 1929, p. 5.

15. *Boletín Oficial de la Provincia de Gerona*, 5 de novembre de 1931, p. 1.

16. "List 25. List or manifest of alien passengers for the United", document aplegat per Family search.

17. *L'Autonomista*, 27 d'agost de 1936, p. 2. Alguna notícia d'aquest organisme és aportada per Marciano CÁRDABA, "La col·lectivitat de la indústria pesquera de Roses de Vicens Soler", dins *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 34 (2001), p. 497-541.

La seva casa, al carrer de Sant Isidre, on guardava tots els materials de les excavacions, va ser malmesa pels darrers bombardeigs de l'aviació que llençà bombes mentre les forces republicanes caminaven cap a la frontera i les franquistes avançaven en l'ocupació del territori. A petició de la seva mare, l'arquitecte Claudi Díaz Pérez, el 14 de gener de 1940, va signar un informe en què calculava que els danys soferts per l'impacte eren de 17.250 pessetes. I explicava: *"Una bomba de aviación en un bombardeo ocurrido en los primeros días del pasado febrero hizo explosión en el edificio, ocasionando el casi total derribo del piso superior y ocasionando en la planta baja tan serios desperfectos que deben derribarse algunos de los muros subsistentes por carecer actualmente de resistencia"*.¹⁸

Ell, mobilitzat al darrer moment, el gener de 1939, acabà la guerra a Barcelona. Tanmateix, amb la derrota republicana, no marxà a l'exili, camí que feren els seus germans Miquel i Albert,¹⁹ així com molts altres habitants de la població marinera que es destacaren en l'etapa revolucionària: Salvador Marcó Romañach, Rafael Cugat Sans, Estanislau Colom Esteve, Artur Borràs Comas, Joan Brugués Seseras, Josep Torres Donat... Ferran Cufí sabia que no havia fet cap crim.

Arran de l'ocupació militar i del canvi polític, una bona colla de rosincs foren denunciats per les noves autoritats i detinguts per l'actuació social i la ideologia contrària als interessos dels poders tradicionals: Miquel Mallol Fornaguer, Josep Ribot Espelt, Josep Valero Peral, Joan Ferrer Turró, Miquel Sanés Birba, Joan Peitch Trull, Rafael Taberner Reyner... En un document de la Causa General, redactat per la Guàrdia Civil el dia 11 de setembre de 1942, Ferran Cufí és considerat com un dels dirigents del Front d'Esquerres i sindicats obrers, al costat del seu germà Albert, Salvador Marcó Romañach, Josep Torres Donat, Francesc Alberola Pérez i Vicenç Soler Esteve.²⁰

Cufí també, ben aviat, el 20 de febrer de 1939, fou detingut a Roses i conduït a la presó de Figueres.²¹ Va estar a disposició del Jutjat Militar de Figueres, que rebé les denúncies dels rosincs que es venjaren i inicià el procés per castigar-lo. Pere Pujol, Pere Sanés, Manuel Margalef, Benet Trull i Andrés Reda formularen les acusacions contra el comptable i arqueòleg (el van fer responsable genèricament de confiscacions i de tots els actes revolucionaris ocorreguts a la vila marinera). Així mateix, el nou alcalde franquista, Jacint Romañach, repetí els conceptes negatius el 2 de març de 1939:

18. Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, capsa 2.802. L'expedient, que forma part de la sèrie de Regions Devastades, inclou un informe signat pel governador civil Paulino Coll, el dia 11 de març de 1941, sobre Rosa Font Berta, la mare de Cufí: *"persona de ideas izquierdistas, si bien no se le conocen hechos delictivos goza entre las personas de orden de mal concepto y está considerada como desafecta a nuestra Santa Causa"*.

19. Ambdós figuren en una relació de 1944 sobre pescadors de Roses que *"por su destacada actuación durante el Movimiento se encuentran huidos en el extranjero"* (Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, capsa 2.872). Albert retornà el 1955 i Miquel, uns anys després.

20. Archivo Histórico Nacional, Causa General (Roses), 1433, expedient 20.

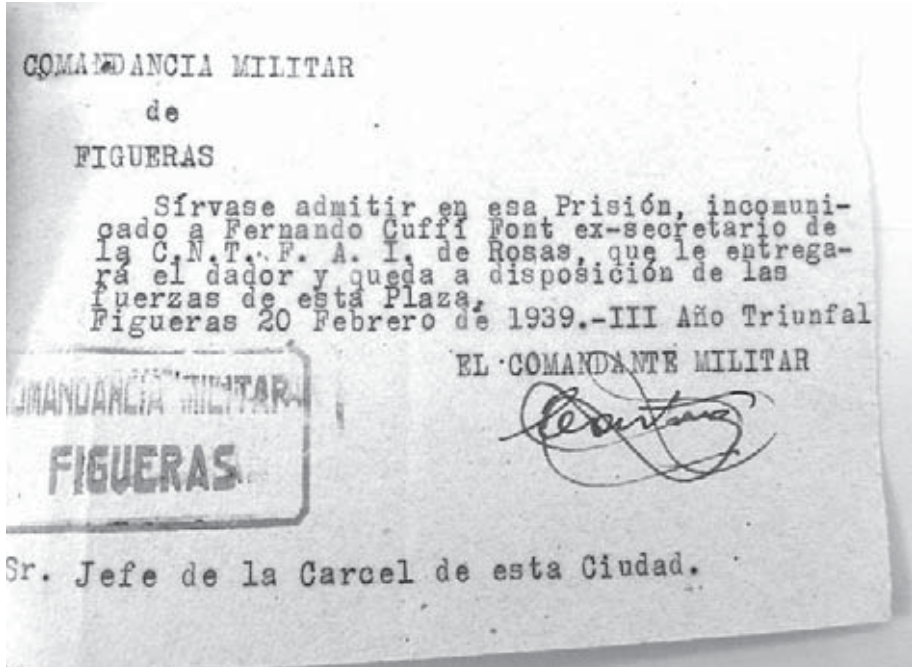
21. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, fons del Centre Penitenciari, expedient personal.

“El sujeto de referencia, antes del movimiento, era administrador de la Sociedad de Pesca y Arrastre a motor y Secretario de la Sociedad Recreativa la Unión Fraternal.

Durante el periodo revolucionario figuró como elemento muy destacado de la CNT, obrando como siempre aparte del Comité y no queriendo aceptar cargos visibles, pero se le acusa como inductor a la ejecución de muchos actos vandálicos y delictivos, puesto que era considerado como persona muy influyente entre los directores de aquel Sindicato y Componentes del Comité revolucionario.

Al estallar el movimiento carecía de medios económicos con que costear sus necesidades familiares y públicamente se le consideraban algunas deudas y una vida bastante precaria.

Durante el periodo de la dominación marxista, no solo saldó dichas deudas, sino que hizo muchas obras por valor de bastantes miles de pesetas y se le notaba una posición económica muy desahogada, teniendo en cuenta que no se le conocía otro medio de vida que el producto de su jornal como Secretario del Sindicato de Pesca”.

*Volant de la detenció de Ferran Cufí a la presó de Figueres.
(Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà).*

El dia 3 de març, Ferran Cufí declarà davant el jutge de Figueres. Fou l'única vegada que pogué explicar-se i defensar-se. Les seves paraules, aquestes: *“Que con anterioridad al dieciocho de julio del treinta y seis estaba empleado en la Sociedad de Pescadores de Arrastre a Motor; producido el Movimiento fue incautada dicha Sociedad, con todos sus efectos, por el Sindicato de Pescadores afecto a la CNT pasando el indagado a dicho Sindicato con el mismo cargo que tenía en la Sociedad y al cabo de seis meses fue nombrado administrador de la industria pesquera de Rosas, continuando en este puesto hasta la movilización de su reemplazo en enero del corriente año. Que nunca actuó como secretario del Sindicato de Pescadores, ni tuvo actuación alguna en requisas y que su intervención en la requisa que el comité hizo a Benito Trull fue únicamente limitarse a tomar nota de los efectos y mercancías y teniendo en cuenta su carácter de empleado. Que tampoco es cierto que él se haya incautado del cine propiedad de Pedro Sanés, que fue incautado por el Comité de la CNT, del cual fue nombrado al siguiente día administrador el que depone”*.

El 9 de març va ser traslladat a la Presó Provincial de Girona, situada a l'antic Seminari, on s'acumularen 3.000 reclusos, a punt de ser jutjats. El 16 de març de 1939, l'endemà de l'afusellament de Carles Rahola, va passar per un dels primers consells de guerra endegats per la justícia sumaríssima que aplicava,

*Ferran Cufí, amb americana i corbata, a la presó de Salt, envoltat de reclusos.
(Arxiu de l'autor).*

mecànicament, el codi militar a l'inrevés, tractant de rebels els qui havien acatat i defensat el règim legal, i sense que calgués provar els càrrecs. La fórmula, continguda en la sentència, deia fal·laçment: *“Que contra los legítimos poderes del Estado asumidos por el Ejército a partir del 17 de julio de 1936, en cumplimiento de su función constitutiva, se desarrolló un alzamiento en armas y una tenaz resistencia, cometiéndose a su amparo toda suerte de violencias, hechos en los que participaron los procesados...”*. És a dir, els militars –tergiversant l'ordenament legal– es convertien en jutges i part interessada a l'hora d'eliminar els oponents presentats per les forces vives de cada població.

El dia abans, el director de la presó havia rebut un ofici del Govern Militar en què es comunicava que, per ordre l'Auditoria de Guerra, a tres quarts de 9 del dia 16, quaranta presos havien d'estar preparats per tal de ser conduïts per la Guàrdia Civil a l'Audiència, lloc del judici. La relació de captius –inclosos en les causes penals 9 a 12– que van conformar la processó incloïa aquests noms: Martíria Bertran Vehí, Joan Cabarrocas Paradedada, Antoni Girona Castro, Cristóbal López Bonilla, Joaquim Serra Casas, Narcís Borrell Turró, Tomàs Grèbol Lloret, Joan Passarius Carbó, Josep Payet Cebrià, Nicanor Romaguera Culubret, Pere Casagran Codinach, Joaquim Valls Hostench, Joaquim Trias Coll, Narcís Sitges Jordà, Manuel Artola Casals, Josep Badia Bosch, Àngel Barber Campilloch, Àngel Arnau Guitart, Esteve Bartrina Macias, Àngela Valero Casanovas, Joan Bagué Ribot, Pere Guix Danés, Josep Estany Ferrer, Joaquim Piernau Quer, Baldiri Soler Alay, Maria Hospital Chalada, Lluís Sabater Cortada, Valentí Vilarrasa Anglada, Jaume Brancós Dalmau, Artur Mauné Alay, Joan Madern Planas, Fermí Vidal Carbonell, Pere Costa Genís, Joan Parada Pericot, Ramon Juncà Matas (a) Branques, Consol Albert Ribera, Joan Radó Cruañas, Ferran Cufí Font, Moisès Codina Figueras i Josep Coll Casas.²²

El judici col·lectiu en què fou inclòs Cufí era la causa número 12, la qual va ser seguida contra processats de diverses localitats, fàcilment qualificats com a extremistes: Joan Radó Cruañas, Pere Costa Genís, Ramon Juncà Matas, Consol Albert Ribera, Josep Coll Casas, Joan Parada Pericot i Moisès Codina Figueras. El tribunal del Consell de Guerra Permanent núm. 3 fou presidit pel comandant d'infanteria Fructuoso Prendes Escurdia i completat pels capitans Andrés Gutiérrez García i Carlos Peña Rodríguez, l'alferes Valentín Méndez López i el capità honorífic del cos jurídic Rafael García del Casero, noms tristament famosos durant aquells dies.

El barber Joan Radó, de 18 anys i originari de Cadaqués, fou condemnat a la pena de mort, Joan Parada, de Sant Llorenç de la Muga, a vint anys,²³ i Moisès Codina, veí de Figueres, a dotze. La resta va ser castigada a reclusió perpètua. Val a dir que el fiscal havia demanat també la pena de mort per a Cufí, però el tribunal va fer

22. A la tarda del mateix dia 16, vint-i-un presos més passaren per davant del consell de guerra. En total, aquell dia, divuit persones foren condemnades a la pena capital.

23. Va morir a la presó, el 29 de setembre de 1939, a causa d'una insuficiència cardíaca amb esclerosi.

cas de l'alferes defensor, Luis Ten, el qual –sense temps material per estudiar tots els casos encomanats– s'havia limitat a demanar un grau inferior en la pena.

En el cas concret de l'arqueòleg, la sentència repetí les acusacions de la gent de Roses: *“De ideología extremista antes del Movimiento Nacional; durante la dominación marxista se afilió a la CNT; elemento muy destacado de esta organización, tenía estrecha e íntima relación con todos los miembros del Comité revolucionario del pueblo, procurando evitar siempre el aceptar cargos visibles, para de esta manera actuar como inductor de todos los saqueos, robos e incendios que se cometieron en el pueblo; se incautó de once mil pesetas, mobiliario y demás efectos que pertenecían a la asociación de pesca e igualmente se incautó del Cine propiedad de don Pedro Sanés, a quien amenazó gravemente, pasando dicho Cine por propia decisión a pertenecer a las Juventudes Libertarias; requisó igualmente a Benito Trull una cantidad de mercancías de un valor aproximado de unas siete mil pesetas, de cuyos efectos fue nombrado depositario; durante la dominación marxista hizo una vida ostentosa, pagó sus deudas anteriores y hacía desembolsos muy superiores a su capacidad económica”*.

L'auditor aprovà la sentència el 18 de març, i el dia 25 d'abril s'executà el condemnat a la pena capital. El delictes invocat fou el d'auxili a la rebel·lió. En la revisió definitiva de la causa, durant el mes d'agost de 1942, la condemna es deixà en trenta anys.²⁴

En el clos restringit i infecte²⁵ de la Presó Provincial de Girona, traslladada a Salt el gener de 1942, Ferran Cufí va viure-hi moments de tensió i melangia, però també d'esperança i prosseguí l'interès per autoformar-se amb les lectures de temes prehistòrics i de la història de l'antiguitat, les quals l'ajudaren a superar els moments desagradables. Les cartes al seu amic Francesc Riuró, que li donà suport des de l'exterior i que reproduïxo a l'apèndix, ho confirmen detalladament. Allà també va anar-hi a parar, el novembre de 1941, el seu oncle Joan Carreras Centena, flequer, casat amb Maria Cufí Gomis, el qual morí a la presó, a causa d'un càncer d'estómac, el 25 de maig de 1943.

Després dels primers temps, més complicats i penosos, gràcies a la preparació intel·lectual, el comptable rosinc no va ser un pres qualsevol dins el recinte penitenciari. Com els mestres i els metges, els escriptors o els comptables, va tenir l'oportunitat de participar en les tasques burocràtiques en l'administració i

24. La causa penal és consultable al Tribunal Militar Territorial Tercer (Barcelona). L'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà en té una reproducció parcial.

25. El cap provincial de Sanitat va visitar la presó el dia 9 de gener de 1940 i va constatar que *“la imposibilidad absoluta de proceder con eficacia a las prácticas de desinfectación por el hacinamiento existente, que impide poder disponer de una sala para los individuos una vez limpios de parásitos, los cuales al tener que ser mezclados íntimamente con el resto de la población penal, inmediatamente quedarían otra vez infestados, resultando por tanto inútil todas las operaciones que se efectúen”* (Arxiu Històric de Girona, carta al governador civil, capsa 2.921).

funcionament del centre i moure-s'hi més còmodament i conèixer la documentació carcerària. Va ser secretari del metge i de l'administrador.

EL PSUC CLANDESTÍ

En virtut de les disposicions pensades per alleugerir les presons, Cufí sortí en llibertat condicional el dia 18 de març de 1944, gràcies al decret de 17 de desembre de 1943, que ampliava els beneficis als condemnats a penes superiors a vint anys. Els alliberats podien treballar, però havien de complir determinades obligacions per a llur control.

Establert a Girona, poc temps després, va residir al carrer de Lorenzana i, més endavant, al de Sant Joan Baptista de la Salle. Llavors portà la comptabilitat de diverses cases i negocis comercials, entre els quals el magatzem de cereals de la vídua de Miquel Agulló, a Palau-sacosta.

Ben aviat, captat per Ferran Clara,²⁶ antic company de presó, s'implicà en la reconstrucció clandestina del Partit Socialista Unificat de Catalunya a Girona, per realitzar una tasca solidària més que política.²⁷ Val a dir que sorgiren discrepàncies a l'hora d'actuar. El 12 de febrer de 1945, quatre membres de l'organització gironina subscripiren un document de renúncia a continuar-hi, per desacord amb la nova orientació de lluita que des de Barcelona se'ls exigia. Aquest fet va ser testimoniament expressament, per cobrir-se les espatlles, davant del notari Jaume Genover Codina. El document és prou definidor:

“Los abajo firmados, Fernando Clara Dalmau, Fernando Cufí Font, Jaime Rovira Vila, Nicanor Lanau Cusí, en su deseo de que jamás pueda ser mal interpretada su actitud en estos momentos, hacen constar: Que habiendo colaborado en la medida de sus deseos y modestas posibilidades en la obra emprendida por un reducido grupo de amigos tendente a ayudar a algunos familiares de amigos y ex compañeros, que, por diversas causas, atraviesan una situación económica muy precaria, podría interpretarse su actual abstención no sólo pecuniaria sino personal en la mencionada obra, de maneras muy diversas y tal vez mal intencionadas.

Por tanto, queremos explícitamente hacer recalcar de que el hecho de que la obra altamente humanitaria y social de ayuda haya ido degenerando, en estos últimos meses, hacia orientaciones de fines más políticos que

26. Ferran Clara Dalmau, (Calonge 1907-Girona 1989), comptable del banc Hispano-Americà i tresorer de la secció de banca i borsa de la UGT, arribà a capità d'infanteria en temps de guerra. El 1939 fou condemnat a vint anys de reclusió. A la presó va ser secretari de l'administrador i, en sortir-ne el 1943, traspasà el càrrec a Cufí. En recobrar la llibertat, treballà en diverses empreses, de manera més continuada a la dels autos de Joan Vila Blanch, al carrer de la Sèquia de Girona.

27. Per als detalls, Josep CLARA, *La primera oposició al franquisme. Els grups clandestins a la demarcació de Girona (1939-1950)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2002, p. 51-69.

humanitarios, cosa con la cual discrepamos, ha sido la causa de que nos demos de baja de la misma. Nos comprometemos también a que la transformación que está sufriendo nuestra organización y nuestra abstención en la misma llegue a noticias de aquellos compañeros que sabemos son de nuestra misma manera de pensar, para que no sean llamados a engaño.

Queremos, no obstante, recalcar, tal como decimos al principio, para evitar malas interpretaciones y salvar nuestra responsabilidad moral y pública, que nuestra actitud no es un intento de traición, ni una obstaculización a la labor que pueden emprender nuestros ex compañeros, sino simplemente nuestra decidida oposición a que la obra de fines puramente humanitarios, creada por unos hombres ex militantes de diversos sindicales y partidos, caiga bajo la férula absorbente de un partido con cuyos métodos de lucha e ideario no nos podemos responsabilizar. Extendemos esta declaración para que en todo momento podamos salvaguardar nuestra actitud de las censuras de que la misma pueda ser objeto por parte de los que desconozcan los móviles que la producen”.

Malgrat haver-se donat de baixa, arran de l'arrest massiu de militants del PSUC portat a terme durant els mesos d'abril i maig de 1945, Cufí i els seus companys –els dissidents i els que continuaren– van ser detinguts i interrogats per tal de desarticular el grup prohibit. Ell va ser tancat a la presó el 22 d'abril i en les diligències particulars escrites per la Policia –declaració davant l'inspector Juan Estévez Rodríguez– constava l'història immediata:

“Seguidamente es interrogado el anotado al margen, de cuarenta y cinco años, casado, natural de Rosas (Gerona) y vecino de esta capital, calle Lorenzana número diecinueve, el que a preguntas que se le hacen manifiesta: Que antes de la Guerra de Liberación no perteneció a partido político-social alguno, ingresando como afiliado en la CNT en el mes de septiembre u octubre del año mil novecientos treinta y seis, pasando a la Colectividad de la Industria Pesquera, donde desempeñó el cargo de administrador hasta el mes de enero del año treinta y nueve, que fue movilizado, ingresando en el Ejército rojo como soldado, con cuyo empleo estuvo en el frente por el pueblo de Rosas de Llobregat,²⁸ cogiéndole la terminación de la contienda en Barcelona; el veinte de febrero del mismo año fue detenido el declarante en Rosas, pasando por Consejo de Guerra, que le condenó a la pena de treinta años; en el mes de marzo del año próximo pasado fue puesto en libertad condicional, fijando su residencia en esta capital sujeto a libertad vigilada; en el mes de septiembre u octubre del año cuarenta y cuatro fue detenido por uso indebido del salvoconductos por cuyo motivo estuvo detenido once días.²⁹

28. Topònim adoptat per Sant Feliu de Llobregat durant la Guerra Civil.

29. Va ser detingut el 22 de setembre de 1944, a disposició del governador civil, i fou alliberat el 2 d'octubre.

Durante el tiempo de permanencia en la cárcel entró en contacto con Clara hablando del PSUC; en el mes de abril o mayo del año anterior y ya en libertad, se entrevistó con el citado Clara, poniéndose de acuerdo para la organización de una célula y diciéndole éste que le presentaría a Rosita,³⁰ que era la encargada de recoger el dinero de las cotizaciones, a cuya individua pagó dos cotizaciones de cinco pesetas correspondientes a dos mensualidades del que declara; en mayo o junio del año anterior, captó el declarante para el Partido a Lanau³¹ y a Torrent,³² que formaron entre los tres una célula cuyos ingresos de las cuotas de cinco meses entregó a Rosita en la carretera de Barcelona, entre la Estación de San Feliu y las Hermanitas de los Pobres, que era el lugar convenido; al principio de formar esta célula recibía órdenes del Clara y de la Rosita, que trataban solamente de las cotizaciones, para que no se abandonaran éstas, pero pronto empezaron a sondearle en el sentido de que se debía hacer propaganda descarada y le instaron a que lo hiciera con el fin de entregarle impresos para repartirlos y colocarlos en las paredes, pero durante todo el tiempo no le dieron ninguno, a excepción de una hoja-manifiesto que, después de leerla los tres componentes de la célula, la quemaron; de la repetida célula el declarante era el jefe y los otros dos acataban las órdenes que éste les daba, recibidas a su vez de Clara o Rosita. Que al ser puesto en libertad cuando la cuestión de los salvoconductos, se entrevistó con Rosita, a la que le dijo que él no quería saber ya nada del Partido, entregándole la cuota de la célula de dos meses que tenía en su poder, sin que tuviera más contacto con ella desde aquella época. Pocos días más tarde se entrevistó con Clara y le expuso su firme propósito de apartarse del asunto, pero a pesar de ello se volvía a entrevistar con Clara para tratar del Partido, si bien ninguno de los dos estaba contento con el funcionamiento del mismo. Que, como dirigentes del Partido, conocía el declarante a Clara, a Rovira³³ y a Pagés,³⁴ y como militantes a Solés³⁵ y a los dos de su célula”.

Cufí fou un dels quaranta-vuit detinguts, interrogats a la comissaria, ingressats a l'establiment penitenciari i posats a disposició de l'autoritat militar (Jutjat Especial d'Espionatge i altres activitats), la qual els obrí el sumari 33.685. El metge de la presó, Manuel Alegre Paraíso (Vilella de Cinca 1908-Madrid 1992), va visitar-los, i els va endossar un discurs que venia a dir que *“gracias a la generosidad del Caudillo y del Movimiento Nacional, teníamos la suerte de estar allí, en lugar del sitio que*

30. Rosita Brunsó Planella, natural de Cornellà de Terri i veïna de Girona, infermera.

31. Nicanor Lanau Cusí, natural de Roses i veí de Girona, verificador de comptadors d'energia elèctrica.

32. Josep Maria Torrent Simon, natural i veí de Girona, comptable.

33. Jaume Rovira Vila, natural de Campllong i veí de Girona, fuster de la funerària Poch.

34. Emili Pagès Pedret, natural i veí de Girona, escriptor.

35. Horaci Solés Roig, natural de Palafrugell i veí de Girona, barber.

nos merecíamos". Les memòries de Ferran Clara –que aporten aquest moment-- recorden que dirigint-se a ell, digué: "¿Qué quería ser usted? ¿Presidente?". I a Cufí: "¿Y usted? ¿Vicepresidente?". Als altres: "¿Y ustedes? ¿Ministros?". I els va repetir allò de la caritat cristiana i allò del "Caudillo, tan bueno".³⁶

En aquesta segona estada al centre de reclusió, Cufí i els companys de causa van coincidir amb el polític Josep Pallach, que hi havia ingressat uns dies abans, el 17 de febrer, procedent de la presó de Figueres.³⁷

Tanmateix, com que la tasca desplegada pel grup clandestí havia estat pacífica, limitada a aplegar unes quotes i ajudar represaliats, Cufí va poder aconseguir la llibertat condicional, el 15 de desembre de 1945, sense que la causa fos resolta. D'altres l'havien obtinguda abans i a uns altres els fou concedida mesos després.

La Capitania de la IV regió militar s'inhibí del procediment a favor de la jurisdicció ordinària. Però aquesta rebutjà la competència i hagué de ser el Tribunal Suprem qui resolgués el conflicte jurisdiccional. L'alt tribunal dictaminà, finalment (auto de 5 de maig de 1949), que corresponia a la justícia ordinària de conèixer el cas. Amb un retard considerable de gairebé deu anys, el 23 de juny de 1954, l'Audiència de Girona va veure la causa 64 de 1950 contra els implicats en la primera reorganització del PSUC. El tribunal va ser compost pels magistrats Francisco del Prado, Carlos Obiols i Santiago Almeda.

En el judici oral, Cufí afirmà que *"estuvo abonando algunas cantidades para socorro de las familias de los detenidos, pero no en reuniones políticas"*. La sentència 137, dictada l'endemà, va considerar que els processats eren autors d'un delictes d'associació il·legal i els condemnà a diverses penes, superades totes per la presó preventiva soferta durant els anys 1945-1946. Ferran Cufí va ser castigat a quatre mesos d'arrest major, quatre anys i un dia de suspensió de professió i ofici, i 1.000 pessetes de penyora. Fou el càstig més dur de la sentència, el mateix que pertocà a Ferran Clara, Ignasi Alonso, Domènec Canals, Joan Gimbernat i Aureli Sala. La defensa de Cufí va ser exercida per l'advocat Ramon Xifra Riera, antic militant de Lliga Catalana, i el procurador Àngel Bellsolà Rey, vinculat a FET y de las JONS. En les conclusions definitives havien demanat l'absolució de Cufí *"por el contenido y fecha del escrito que su patrocinado suscribió con algunos procesados, en el que se repudia la intromisión y propósitos de otros individuos"*.

36. Testimoniatge de Ferran Clara. L'any 1961, Alegre volia ingressar a l'orde d'Alfons X el Savi i el governador de Girona informà negativament la proposta, ja que tenia al davant el comunicat del comissari de Policia, que el descrivia com aprofitat dels jueus que fugien del nazisme i com *"hombre que en sus manifestaciones y opiniones quiere imponer siempre su criterio de forma irreflexiva y guiado más bien por la razón de la fuerza que no por la fuerza de la razón [...] Emplea algunas veces una fraseología que no está acorde con su condición de médico, es decir, términos soeces"* (Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, capsa 2.884).

37. Josep CLARA, "Per a una biografia de Josep Pallach. Documents dels anys 1944-1946", dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXII (1992-1993), p. 147-166.

Concretament, l'escrit de qualificació provisional presentat a la sala pel procurador Bellsolà afirmava: *"Mi patrocinado Fernando Cufí Font, con objeto de ayudar a familias menesterosas o necesitadas, participó en la aportación de pequeñas sumas que se destinaban a los indicados fines benéficos, beneficiándose de ellos los familiares de amigos y ex compañeros de los cotizantes, que pasaban por situación difícil por efecto de sufrir, los cabezas de las mismas, penas de privación de libertad o por ausencias más o menos explicables por el tremendo choque que significó nuestra Guerra de Liberación".* I remarcava: *"El día 12 de febrero de 1945, mi patrocinado, con otros tres encuadrados en dicho grupo de cotizantes, se dieron cuenta de que quizás aquello que había sido originado por fines de tipo benéfico, podía dar lugar a otras interpretaciones, suscribieron un documento, que fue testimoniado por el notario de esta ciudad don Jaime Genover Codina..."*³⁸

SOTA SOSPITA

Mentre era a la Presó Provincial, l'agost de 1945, el centre de censura de Barcelona va interceptar una carta signada a França per un germà de Cufí, adreçada a Isabel Pujol i Asunción Pérez, en la qual es deia: *"Estoy seguro que pronto será una realidad, todo es cuestión de paciencia, acuérdate que a todo puerco le llega su San Martín. Le dirás a Fernando que se entere cómo marcha la situación, creo que él tendrá oportunidad para poder saber una cosa u otra".* Interessada la informació corresponent, la Comissaria de Girona, després d'interrogar Ferran Cufí, va deduir que el remitent era Miquel Cufí, *"de ideas extremistas y afiliado a la CNT, que se encuentra huido en Francia"*. La nota informativa afegí una fitxa de Ferran Cufí i una altra de la seva esposa: *"La Asunción Pérez Couto es de ideas izquierdistas y desafecta a nuestra Causa. Fue detenida el 28 de febrero de 1940, porque se*

Imatge d'Asunción Pérez Couto, esposa de Cufí, a la portada del llibre Yo viví el drama de la guerra civil española.

38. Arxiu Històric de Girona, fons de l'Audiència de Provincial de Girona, caps 443.

dedicaba a facilitar el paso clandestino de la frontera hacia Francia, a todas aquellas personas que por sus antecedentes y actividades durante la dominación marxista, tenían que responder ante la Justicia de los hechos por ellos cometidos”.

Al temps de la segona llibertat condicional, el 7 de gener de 1946, la Comissió d'Estadística, és a dir, els serveis d'informació de l'Alt Estat Major de l'exèrcit espanyol dirigits pel comandant de la Guàrdia Civil, Manuel Chamorro Cuervas-Mons (Logronyo 1906-Madrid 1969), s'interessà per Ferran Cufí, Francesc Riuró i altres elements de Figueres (Joan Llosa), Girona (Edmon Colom, Lluís Reixach) i Sant Feliu de Guíxols (Lluís Martí, Jaume Batet), i demanà al governador civil de Girona *“una discreta información”* sobre els sospitosos. Se'ls considerava –potser pels moviments o contactes– que feien part dels serveis d'informació americans. El report tramès per la Policia a la primera autoritat provincial relatiu a Cufí va referir: *“Dicho individuo fue condenado por auxilio a la rebelión a 30 años, actualmente es liberto condicional. En el verano pasado fue detenido por hallarse complicado en actividades comunistas, por lo que se le puso a disposición de un Juzgado Militar de Barcelona. El día 15 de diciembre del pasado año, fue puesto en libertad provisional, haciendo su presentación quincenalmente en la Comisaría. Ha trabajado como contable en la Casa Viuda Agulló de Palau Sacosta. Vive con su esposa. Es muy amigo de Nicanor Lanau Cusí, liberto condicional”*.³⁹

Pel que fa a Riuró, la investigació de la Policia també el retratà negativament i amb afirmacions errades pel que fa a la professió: *“Dicho individuo es persona de ideas francamente izquierdistas, habiendo pertenecido al Estart [sic] Catalá, de cuyo partido fue vocal en Gerona. Después de la Liberación estuvo prestando servicios con carácter interino en el Servicio Nacional del Trigo de esta Ciudad, de cuyo organismo fue despedido al igual que un hermano suyo llamado Ricardo, debido a una denuncia formulada contra ambos, acusándoseles de elementos contrarios a la Causa Nacional. Actualmente ejerce su profesión de delineante por cuenta propia; se dedica también a la pintura, habiendo hecho alguna exposición de este arte. Observa una conducta discreta, pero tiene amistad con individuos de ideas izquierdistas y desafectos al Glorioso Movimiento Nacional”*.⁴⁰

Cufí va conservar els objectes arqueològics descoberts en les excavacions de Roses i d'altres aplegats en jaciments propers a Girona. En aquell temps va tenir relació amb Francesc Riuró, per descomptat, i amb Pere de Palol (1923-2005) i Miquel Oliva (1922-1974), tots més joves que ell. Amb Riuró i Oliva, durant el 1947, van fer

39. Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, caps 887.

40. Arxiu Històric de Girona, ibid. Riuró –segons va explicar-me el 2002, en facilitar-li còpia d'aquest document–, no va treballar mai al Servei Nacional del Blat. Entre el setembre de 1939 i el març de 1942 va estar adscrit al destacament de la Comandància d'Obres i Fortificacions de la IV regió militar. L'abril de 1942 va ingressar a la prefectura provincial d'Obres Públiques, en la qual va restar fins a la jubilació, el 1980. Tan malament estava informada la Policia o s'equivocava expressament?

*Pere de Palol, Miquel Oliva i Ferran Cufí, en una visita al poblat ibèric de la Creueta.
(Foto de Francesc Riuró, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona).*

alguna prospecció a les coves i al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis, i amb Palol van anar a Roses. Una fotografia atesta que visitaren, així mateix, el poblat ibèric de la Creueta, plaçat al puig d'en Rovira. En altres ocasions, amb Riuró, inspeccionaren llocs de Vilablareix, Aiguaviva i el Bosquet del Rajoler, en el darrer dels quals hi trobà restes romanes.⁴¹ Cufí localitzà, encara, un jaciment superficial de sílex a la muntanya de Montjuïc, pel cantó de Pedret, catalogat com del Paleolític.⁴²

PER AL RETORN A CUBA

L'experiència de Cufí a Girona va ser la d'una ciutat miserable i centre de la repressió provincial que discriminava i tallava les ales als vençuts. Havia de treballar moltes hores i el panorama no oferia perspectives de millora. Retornar a Cuba fou l'objectiu per tal de fugir de l'ofec, però la situació de llibertat condicional i el fet d'estar pendent del judici pels fets de 1945 complicà la sortida.

41. Miguel OLIVA PRAT, "Nuevas estaciones romanas en Riudellots de la Creu, la Mota y Palol de Rebardit", dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, III (1948), p. 246-251.

42. Narcís SOLER, *El paleolític a les comarques gironines*, Girona, Caixa d'Estalvis Provincial, 1976, p. 58.

La seva esposa va fer un viatge a Cuba, per mirar de trobar les influències necessàries que permetessin també el viatge de Ferran Cufí a l'illa del Carib. Es va moure diligentment i aconseguí complicitats importants. El 26 de novembre de 1953, l'ambaixador espanyol a l'Havana, Juan Pablo de Lojendio,⁴³ era el qui escrivia al governador civil de Girona:

“Personas de mi amistad y de notoria adhesión a esta Embajada me recomiendan con todo interés el asunto a que se refiere el memorandum adjunto relacionado con permiso de salida de España de Fernando Cufé [sic] Font, residente en esa provincia y en la que se encuentra en libertad condicional desde hace siete años y medio. Tengo interés en atender la petición que me ha sido hecha, por lo que le ruego tenga la bondad de informarme sobre la posibilidad de obtener el permiso de salida solicitado”.

La carta del marquès de Vellisca duia, efectivament, un memoràndum que li havia presentat José Gasch Prieto, un comerciant asturià que presidia l'empresa La Filosofía S.A. i que més endavant es remarcà com a anticacrista a Madrid, en què es concretava la petició: *“rogarle interponga sus buenos oficios para que se autorice la salida de España de un ciudadano que está sometido a vigilancia, a fin de que se reúna con sus familiares, de los que se ha visto separado desde hace largo tiempo”.* I es donava, com a aval, aquestes referències favorables: *“El Sr. Cufé [sic] está casado con la Sra. Asunción Pérez Couto, vecina de J No. 411, entre 19 y 21, Vedado, Habana. Esta dama es cuñada del Dr. Arturo Bengochea, prominente abogado y hombre de negocios, tronco de una familia distinguida, honorable y solvente. El Bufete Bengochea y hermanos son los asesores jurídicos de la Lonja del Comercio”.*

El governador Mazo, el 22 de desembre de 1953, després de demanar un informe a la Policia, va respondre a l'ambaixador que *“es de prever existirán inconvenientes para que pueda obtener el permiso de salida de España debido a sus antecedentes, que en nota adjunta se detallan. Actualmente dicho señor se encuentra en libertad condicional, pendiente de la celebración del juicio oral por los motivos que se exponen”.*

Malgrat aquesta resposta dilatòria, Mazo va rebre una nova sol·licitud a favor de Cufí. En carta datada a l'Havana, el 20 de gener de 1954, el falangista Carlos M. Rodríguez de Valcárcel,⁴⁴ que era director general d'Ensenyament Laboral, en el ministeri de Ruiz-Giménez, explicà i reiterà arguments a favor del recomanat:

43. Juan Pablo de Lojendio e Irure (Sant Sebastià 1906-Roma 1973) va ser expulsat de Cuba, l'any 1960, perquè va interrompre una intervenció de Fidel Castro a la televisió. Vegeu Juan Jesús AZNAREZ, “La ‘tamborrada’ cubana del marqués de Lojendio”, dins *El País*, 26 de juliol de 1990.

44. Carlos M. Rodríguez de Valcárcel y Nebreda (Burgos 1914-Madrid 1961), enginyer aeronàutic i governador civil de Cadis (1946-1951).

“De paso por La Habana para asistir a un Congreso de Educación, el Agregado de Prensa de esta Embajada⁴⁵ me traslada su gran interés en que se resuelva satisfactoriamente un asunto sobre el que, por lo visto, te ha escrito hace algún tiempo el propio Embajador aunque aún no ha recibido tu contestación.

Se trata de que interpongas tus buenos oficios para que se autorice la salida de España de Don Fernando Cufé [sic] Font, de 51 años, casado con una señora cubana.

Este señor está en libertad desde hace siete años y medio, después de haber cumplido una pena de prisión de nueve meses como acusado de auxilio al Socorro Rojo, y desea vivamente reunirse con su mujer, la cual reside en La Habana.

Parece ser se ha opuesto a su salida de España el Juez de Primera Instancia de Gerona, señor Larreta.

La esposa del interesado está vinculada a una familia muy afecta a esta Embajada, y de ahí el interés que en servirla tienen el Agregado de Prensa en cuestión y el propio señor Lojendio, teniendo presente, por otra parte, la pequeña pena que fue impuesta al interesado y el largo tiempo transcurrido en libertad: su domicilio en Gerona es Antich Roca nº 21 (tienda),⁴⁶ Gerona.

Muy agradecido a la gestión que puedas realizar en su favor, te abraza tu buen amigo y antiguo compañero”.

El governador de Girona, el 16 de març de 1954, repetí a Rodríguez de Valcárcel paraules similars a les donades a l'ambaixador Lojendio.⁴⁷ No s'havia celebrat encara el judici per associació il·legal i, després de celebrat, tampoc no li arribà, a Cufí, el permís per sortir de l'Estat espanyol. Calgué esperar encara un any més per superar les formalitats administratives.

Abans de partir va renunciar a les col·leccions aplegades. El 1955, per adquisició autoritzada pel Ministeri d'Educació (ordre de 26 de maig), l'Estat recuperà la col·lecció arqueològica de Cufí, la qual fou cedida al Museu Arqueològic de Girona, instal·lat a Sant Pere de Galligants. En conjunt, eren 562 objectes, procedents de Roses, Sant Julià de Ramis, la Mota i Girona. Entre les peces hi havia una ara paleocristiana amb una inscripció del segle x referida a la construcció de Santa Maria de Roses,⁴⁸ un fragment de làmina de plom amb epigrafià grega, fragments

45. Jaime Caldevilla García Villar.

46. Aquesta adreça corresponia a un lloc de treball de Cufí.

47. Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, capsa 1.151.

48. Estudiada per Pere de PALOL, “Una lápida medieval de la Santa María de Rosas”, dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX (1946), p. 273-278, i dipositada al Museu Arqueològic en 1947.

de ceràmica, vidres, pipes, tessel·les de mosaics, monedes, etc.⁴⁹ Així mateix, Ferran Cufí va fer publicar un anunci al diari local en què posava a la venda minerals i fòssils,⁵⁰ una altra de les seves dèries.

L'excavador peoner de Roses va poder abandonar Girona, finalment, el mes d'octubre de 1955, l'any en què un altre emigrat a Cuba, el poeta i assagista Josep Conangla Fontanilles (Montblanc 1875-l'Havana 1965)– feia un viatge a Catalunya per acomiadar-se'n. Poc temps després de l'arribada a l'illa, el rosinc va poder viure, de prop i amb entusiasme, la caiguda del règim corrupte de Fulgencio Batista i el triomf de la revolució socialista i popular de Fidel Castro.

A la ciutat de l'Onyar hi deixà, entre altres amistats, la de la família de Francesc Riuró. En la carta ja esmentada a Felip González Vicens, datada el 25 de febrer de 1990, Riuró evocava: "Després que en Ferran i la Sunsa marxaren a Cuba, ens cartejàrem molt sovint. Quan ja fou jubilat i tenia molt de temps sobrer, m'enviava unes cartes llarguíssimes. Semblava que enyorava Roses i Girona amb nostra amistat. Li enviava tots els treballs de caire històric i arqueològic que jo podia arreplegar [...] i sempre me'n demanava més. Era per ell com un incentiu". L'única mostra que s'ha conservat d'aquest intercanvi epistolar, en el fons de Francesc Riuró dipositat a l'Arxiu Municipal de Girona, és una felicitació de Nadal, escrita el dia 1 de desembre de 1957, la qual reflecteix l'interès per les coses del país natal, que sempre va tenir present:

"No podemos dejar pasar días tan señalados y tan recordados para ambos, sin pensar mucho en Uds. y desearles toda clase de felicidades y todo lo bueno que se merecen. En un paquete recibí el mapa geológico de Gerona. Más tarde en otro paquete recibí los estudios geológicos de Gerona, San Feliu de Guíxols y Bañolas.⁵¹ Todos muy interesantes y me gustaron mucho. Gracias. Pronto les contestaré la última carta que recibimos. Estoy preparando una remesa de sellos de correo. Nunca los olvidaremos.- Ferrán y Sunsa".

Cufí morí a l'Havana, l'any 1971, lluny de la terra que l'havia vist néixer i sense cap ressò del traspàs en les publicacions de casa nostra, però amb el bon record dels anys passats a la Cuba que va acollir-lo com a pàtria.

SUNSA, PROTAGONISTA

Per a Cufí, la seva esposa, Asunción Pérez Couto, Sunsa, fou un puntal familiar en les hores més difícils i complicades. Realment, tota l'experiència viscuda per ella, les hores més negres i també les més felices que passà al costat del seu marit –a Cienfuegos, Roses, Girona i novament a Cuba– va explicar-les al periodista Andrés

49. LUIS VILASECA BORRÁS, "Museo Arqueológico Provincial de Gerona. Ingresos de 1955", dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, X (1955), p. 412-413.

50. *Los Sitios*, 15, 16 i 17 de juliol de 1955.

51. Es refereix a les publicacions del mapa geològic, a càrrec de l'Instituto Geológico y Minero de España.

García Suárez, que la fa protagonista, en primera persona, del llibre *Yo viví el drama de la guerra civil española*, editat el 1988, a la ciutat de l'Havana, per l'editorial Pablo de la Torriente. En aquestes pàgines se'ns apareix com una dona coratjosa, implicada en la defensa dels derrotats i víctima de la dictadura de Franco. L'experiència es pot resumir en aquestes frases: *"Allá vería nacer a mis dos niñas, pero también me tocaría la desgracia de verlas morir. Allá disfrutaría de las maravillosas puestas de sol del pueblito marino de Rosas, en la Costa Brava catalana, pero también vería los negros nubarrones del fascismo y los horrores de la guerra [...] Disfruté de las cómodas casas de Rosas y padecí la desolación de las prisiones franquistas"*.

El relat, a més d'una narració biogràfica, pretén ser un *"homenaje a los españoles que viven en mi patria, a los que allá quedaron, a Fernando, a todos los que se inmolaron en la guerra de España, procedentes de 50 países de la Tierra, entre ellos a los cubanos que regaron con su sangre el suelo ibérico"*.

Els fets autèntics que s'apleguen en la narració i que ens serveixen per completar el retrat del nostre personatge (presentat com un apassionat de l'arqueologia i de Catalunya, i amb un final que significa l'enaltiment de la revolució cubana),⁵² hi conviuen amb uns altres fets que són producte de la fantasia o d'interpretacions amb errors de context, desconeixement del territori i records transformats pel pas inexorable del temps. Per exemple, la gestió perillosa que Sunsa hauria fet a Madrid, davant d'un coronel franquista, per tal d'evitar l'execució del seu marit, no és creïble, ja que aleshores, al temps que es dictà sentència contra ell, Madrid era encara en territori republicà. Tampoc no és veritat que Cufí fos condemnat a mort i passés deu anys a la presó. Realment, les correccions i matisacions al text publicat podrien ser nombroses, però no és aquesta la comesa que m'he proposat avui.

Sí que cal remarcar, en canvi, que Asunción Pérez, persona decidida i connectada amb la família de Cuba –el seu pare tenia negocis a Guayos, al centre de l'illa– per rebre suport en les circumstàncies desgraciades, fou empresonada durant la postguerra, perquè va ser acusada de facilitar el pas clandestí de persones per la frontera. Tot primer –el 28 de febrer de 1940– fou detinguda a Roses i internada per la Policia al Centre Penitenciari de Figueres, a disposició del governador civil.⁵³ El 9 d'abril de 1940, per mitjà d'agents de la Policia i custodiada per forces de l'exèrcit, va ser conduïda a la Presó Provincial de Girona i posada a disposició del jutge instructor especial de fronteres, comandant Vicente Jimeno.⁵⁴ Però se n'ha perdut la fitxa i l'expedient personal. Sembla que fou alliberada, al cap de poc, sense judici i sense càrrecs.

52. *"Él quiso ser constructor de un mundo nuevo en su Cataluña amada. Luchó por ello con todas sus energías. Y fue aquí, en su patria adoptiva, donde materializó su sueño. Adoptó la ciudadanía cubana al regresar en 1955, pero yo sé que solo se sintió verdadero ciudadano cubano cuando triunfó la Revolución, solo entonces sintió ese orgullo"* (p. 78).

53. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, fons del Centre Penitenciari, expedient personal.

54. Arxiu Històric de Girona, fons del Govern Civil, caps 380.

CLOENDA

En “una vila de pescadors i marxants, de mariners d’altura i homes d’afers”, com Jaume Vicens Vives descrivia Roses,⁵⁵ Ferran Cufí va ser un personatge singular. No gaire alt, bru de pell, cabell castany, nas regular i amb ulleres. Fou d’aquells homes que, quan els arqueòlegs i historiadors professionals i oficials eren pocs, s’interessaren per l’arqueologia i la història de l’entorn més immediat i hi dedicaren una part de la vida. Però l’adscripció als vençuts de la Guerra Civil i la dura repressió soferta, particularment i familiarment, li tancaren portes perquè pogués ampliar el camp de les observacions i les troballes. Tenia, així mateix, unes altres limitacions: era un autodidacte i no va estudiar ni descriure les peces trobades. Tanmateix, les custodià zelosament, les deixà veure als entesos i, més endavant, les oferí al Museu Arqueològic de Girona.

Pel seu passat remot, Roses presentava unes característiques especials per atreure l’atenció de l’afecionat, i ell s’implicà, vocacionalment, en la tasca de rescatar i aplegar fragments d’un pretèrit ocult que calia treure a la llum, per tal de descobrir els orígens de la població. Per això, a partir d’un moment determinat, Cufí i Roses, la Rhode dels grecs, són dos noms propis que s’associen justament. I és que, a hores d’ara, està perfectament demostrada l’existència d’una colònia coetània de Massàlia i d’Empúries (segle v abans de Crist) i ningú que vulgui parlar-ne no pot ignorar el nom i la tasca peonera del nostre home.

El periodista Manuel Ibáñez Escofet, esmentat ratlles abans, va parlar del “deute que tenim amb els arqueòlegs aficionats, amb els erudits de poble, amb els sabedors d’antiquíssimes realitats”. I prosseguia el raonament: “S’hauria de cercar i trobar una fórmula perquè aquests desconeguts que sentiren l’atracció dels misteris de la terra que trepitjaven, una terra plena d’història i de vida passada, fossin reivindicats”. Al final del seu escrit podia personificar-ho de manera precisa i oportuna: “Penso, per exemple, en un parent meu, Ferran Cufí, de Roses, i mort a La Habana, quines observacions, treballs i reflexions han servit generosament als arqueòlegs de veritat”.⁵⁶

Res més adequat per tancar aquest article, que també m’ha permès de reviure la persona de Francesc Riuró, figura imprescindible de l’arqueologia gironina del segle xx, i del meu oncle Ferran Clara Dalmau, company de presó i amic de Cufí, al qual vaig sentir parlar, per primera vegada, de l’arqueòleg autodidacte i recol·lector de fòssils que havia emigrat a Cuba. Ell em va llegir la fotografia en què Cufí surt envoltat d’altres represaliats del franquisme a la presó de Salt.

55. Jaume VICENS I VIVES, “Rodae capta”, dins *Programa Oficial de las Ferias y Fiestas de San Narciso. Año 1955*, editat per Publicidad Norte, de Girona.

56. “A punta seca. Acte de justícia”, dins *La Vanguardia*, 8 d’abril de 1982, p. 37. El parentiu d’Ibáñez amb Cufí era per la banda materna. La mare d’Ibáñez, Esperança (1896-1926), era filla de Nicolau Escofet Albert i de Margarida Cufí Gomis.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Dues cartes de Ferran Cufí a Carles Rahola, l'any 1933. Capçalera impresa: "Joventut Republicana Catalana. Sang Nova. Rosas (Girona)". Escrites a màquina. Arxiu Municipal de Girona, fons de Carles Rahola.

I

Rosas 8 de novembre de 1933

Senyor Carles Rahola
President de l'Ateneu
Girona

Distingit senyor:

Aquesta entitat vetllant sempre per el desenrotllament de la cultura del seu poble acordà en reunió general extraordinària fomentar una biblioteca pública baix el patronat de la mateixa; a solitud nostre l'ajuntament d'aquesta vila ha tingut la delicadesa de donar-nos en [sic, per un] terreny necessari en el centre de la població en el qual nosaltres ens em compromès alçar un edifici i poblar-lo de llibres una vegada construït per dedicar-lo tal com li em fet esment a Biblioteca Pública.

"Sang Nova" no compte de moment amb els medits necessaris per emprendre dita obra cultural, solament poseïm nosaltres els organitzadors molta fe i, en vista del gran entusiasme que ha despertat a Rosas la idea, per això ens llencem a la lluita i ens determinem fer tot lo humanament possible perquè dita obra siga una realitat sempre i quan trovem costat i protecció de persones que com vos amants de la cultura volguesin veure a una Catalunya preparada en el dia de demà.

No pertanxem a cap partit polític, nostre missió és única i exclusivament cultural; per això ens em pres la llibertat de dirigir-nos a vos amb la seguretat que rebrem ajuda moral i material asseguran-vos que qualsevol que siga el vostre donatiu serà acollit amb satisfacció i entusiasme a més de donar-nos nous brios per la terminació d'una obra tan bella i necessària per el nostre poble.

Visqueu molts anys distingit ciutadà.

Per "Sang Nova". Secció de Cultura.

F. Cufí
Secretari

II

Rosas 12 de diciembre de 1933

Sr. Carlos Rahola
Presidente del Ateneo
Gerona

Distinguido señor.

Oportunamente recibimos, tal como nos anuncia en su tarjeta de fecha 14 de noviembre pasado, los libros que Ud. tan buenamente nos envió con destino a la Biblioteca que pensamos fundar.

Asegurámosle que le estamos muy agradecidos por su envío, hemos tenido oportunidad de hojear las obras enviadas y las hemos encontrado muy a propósito para los fines que perseguimos, ya que se trata de libros altamente culturales.

Muy agradecidos por sus bondades y sin más por el momento, me reitero de Ud. atto. affmo. y s.s. Por "Sang Nova". Sección Cultura.

Cufí

Tres cartes de Ferran Cufí a Francesc Riuró des de la Presó Provincial de Girona. Manuscrites. Arxiu Municipal de Girona, fons de Francesc Riuró

I

[sense data]

Amigo Paco: En la ropa limpia de la semana pasada recibí la foto, traducción y reproducción de la lápida de mármol que encontramos en la iglesia monasterio de "Sta. María del Mar [sic]".⁵⁷ Pasé un buen rato contemplando todo cuanto me mandastes y en particular la foto de la lápida, pues a la verdad me trae gratos recuerdos y, aunque tengamos también amargos recuerdos por las circunstancias tan trágicas como atravesamos en aquellos días, el compañerismo y la férrea voluntad que ambos pusimos para la "captura" de la misma y de otros trabajos que efectuamos juntos, hacen que se borren o se obscurezcan algo aquellos minutos llenos de inquietud y terror. ¿Recuerdas? Aquí pasamos momentos de todas clases, pero desgraciadamente abundan más los tristes y llenos de melancolía que los alegres y esperanzadores, de todas maneras ya procuramos alejar de nuestras mentes los negros nubarrones que amenudo se infiltran en nuestro [h]orizonte claro y lleno de esperanzas.

Desde luego, si pudiera estudiar en tus libros o en los míos algo de esa ciencia que tanto te gusta a ti (y que hicistes que a mí también me gustara), te aseguro que las horas se me harían más cortas y al mismo tiempo que aprovecharía ese tiempo tan hermoso que pierdo; por lo tanto, si consiguieras que la dirección del establecimiento aceptara los libros que me enviarías como libro de estudio, entonces sabedor de que dichos libros no se han de extraviar; entonces sí que me gustaría recibir tus libros.

Recuerdos de Carbó y otros compañeros, saluda a tu distinguida familia y para ti el afecto de tu amigo

F C

57. Era l'ara paleocristiana reaprofitada com a làpida a Santa Maria de Roses.

II

Gerona XI-V-XL

Querido Paco:

Te supongo enterado de las pretensiones que tienen la gente de mi pueblo de derribar las murallas de la antigua ciudadela, no sé para qué fines.

Supongo que, si llegaran a empezar los trabajos de derribo, serían una continuación de los que efectuaban cuatro años antes del movimiento, por lo tanto, serían llevados a la parte de atrás de aquellos chalets que hay a la entrada de la población.

Si son llevados allí los trabajos, nada hay de interesante por aquellos contornos y, si en algún tiempo hubo algo, cuando cavaron los fosos todo desapareció; la parte que hay que evitar que metan la pala y la piqueta es por los alrededores de la iglesia.

De todas maneras, como que todos aquellos terraplenes están hechos con tierras de otros lugares, sería conveniente que tu amigo⁵⁸ tomase las medidas oportunas, a fin de que todo lo interesante que apareciera en los trabajos, monedas, cerámicas, hierros, piedras labradas, etc. fueran depositadas en el Ayuntamiento, a la disposición del mismo, pero bajo el control de una comisión.

Te estimaré me dibujes la tapa y partes laterales para una cajita de madera cuyas medidas deben ser: tapa 17 x 11, frente y detrás 15 ½ x 6, lados 9 ½ x 6 cm. Los motivos del dibujo pueden ser de aquellas figuras geométricas que hemos visto en aquellos grandes vasos griegos, o bien algo que quisiera ser de un estilo ibérico; si no resulta nada de lo que te pido, a tu elección lo dejo.⁵⁹

Mi situación es la misma que la última vez que escribí, pero desde unos días a esta parte, mi entusiasmo y optimismo ha aumentado, ya que creo se acerca la hora de nuestra liberación.

La cosa está que arde y la copa ha de romperse por la parte floja ¿no lo entiendes tú así?

Cuando acabe con el libro que me mandastes, te lo devolveré; lo encuentro muy interesante y estoy copiando todo lo que me es posible.

La geología que me debes mandar procura que sea ilustrada y de un buen autor, el precio no lo mires.

Saluda a tu hermano⁶⁰ y padres muy afectuosamente, y para ti un fuerte abrazo,

Fernando

Hoy día 13 recibí el paquete de tabaco.

58. Potser Lluís Pericot García.

59. Aquesta caixeta era un dels treballs manuals que els reclusos feien en les hores de lleure.

60. Ricard Riuró Llapart, mestre depurat i sancionat, o Josep Riuró Llapart, que es dedicà als transports.

III

Gerona, XXII-XI-XL

Querido Paco:

Con el trabajo que pienso hacer la entrante semana, terminaré con la obra de Obermaier, que hace tiempo me prestastes y que te devolveré enseguida.⁶¹

Mucho me ha servido este libro y ha hecho que mis aficiones se despertasen de tal modo que quiero continuar capacitándome en esa ciencia tan intrincada de la prehistoria.

Lo he encontrado espléndido, pero ahora mis aficiones me llevan a la necesidad de consultar a otros autores, a fin de conocer varias opiniones sobre los primeros pasos dados por el hombre prehistórico.

Claro que me hace falta un maestro para dirigir mis primeros pasos, pero espero suplirlo, en cierta manera, leyendo y estudiando todo lo que me sea posible.

De momento necesito un tratado de arqueología para que oriente mis primeros pasos; si encuentras alguno apropiado para mí, me lo dices y me notificas su importe.

Luego quisiera también una obra de prehistoria que abarcase las edades de la piedra y de los metales (que no sea la de Obermaier), también me interesa una historia de Grecia y país Egeo, y otra de la historia de Roma.

Quiero encaminar mis estudios a esos dos pueblos de la antigüedad, ya que tan hondas huellas han dejado en nuestra tierra; por lo tanto, procura que dichos libros guarden relación con lo que pienso hacer el día de mañana en Rosas, al continuar las excavaciones que los dos iniciamos.

Si encontrases algún libro que tratase de la colonización griega y romana en España, también me interesaría.

Todo lo que encuentres de interés para mí, me lo das a conocer y también su valor, pues compraría hasta donde me lo permitiera el bolsillo.

Si no encuentras nada de lo que te pido, entonces puedes mirar si de la colección "Labor"⁶² se pueden aconseguir los siguientes libros:

- Nº 41 Prehistoria I. Edad de la piedra. M. Hoernes
- 80 Prehistoria II. Edad del bronce. M. Hoernes
- 115 Prehistoria III. Edad del hierro. M. Hoernes
- 166 Los animales prehistóricos. O. Abel.
- 189-190 Arqueología Española. J.R. Mérida
- 267-268 Historia de Grecia. J. Swoboda
- 287 Los orígenes de la humanidad. R. Verneau

61. Podría ser el llibre d'Hugo OBERMAIER, *El hombre prehistórico y los orígenes de la humanidad*, Madrid, Revista de Occidente, 1932, o del mateix autor, *El hombre fósil*, Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales, 1925.

62. La col·lecció Labor conformava una biblioteca d'iniciació cultural. Segons l'autopropaganda, els manuals editats eren "útils para el estudio y el especialista, son de un valor inestimable para la generalidad del público, que podrá adquirir en ellos ideas precisas de todas las ciencias y artes".

Si puedes conseguir dichos libros, de momento me compras el nº 267-268 y el 287, si no los hay, compra los nos. 41, 80, 115, y si tampoco los tienen, que los pidan en Barcelona.

Si fuera posible encontrar un solo tomo, de las obras que te pido y de autores españoles, lo prefiero a que las obras tengan más de un tomo y que sean de autores extranjeros; si no puede ser así, las aceptaré tal como sean.

De todas maneras, antes de hacer el encargo de todas las obras (suponiendo que las tengan que pedir a Barcelona), me comunicas lo que cuesta cada una de ellas.

La librería [en] que trabaja la esposa de tu amigo, siempre ha tenido atenciones con mis encargos y me ha hecho rebajas en los precios.

Un saludo afectuoso a tu distinguida familia y para ti un abrazo de tu amigo

Ferrán

Si tuvieras algún libro de los tuyos que pudiera interesarme y me lo quieres prestar, te lo estimaré.

